

UOT 504

İ.Ə.Qarıbova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ilhama33@live.com

AZƏRBAYCANDA TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ TƏDBİRLƏRİ VƏ ONLARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: təbiəti mühafizə tədbirləri, ətfaf mühit, konvensiya, xəritələşdirmə, qiymətləndirmə

Yer kürəsinin müxtəlif regionlarında cəmiyyət və ətraf mühit arasında tarazlığın pozulması əhalinin həyat şəraitinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və nəticədə insan cəmiyyəti ekoloji problemlərə diqqəti artırmaq, onları tədqiq etmək və elmi əsaslarla mühafizə tədbirləri işləyib hazırlamaq məcburiyyətində qalır. Tədqiq edilən məqalədə Azərbaycanda həyata keçirilən təbiəti mühafizə tədbirlərinin icmalı, bu sahədə ölkənin beynəlxalq təşkilatlarla konvensiyalar və əməkdaşlığa dair bağlanmış memorandumlar haqqında məlumatlar, Azərbaycanda təbiəti mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması yolları ilə bağlı təkliflər, xüsusi tip təbiəti mühafizə xəritələrinin tərtib edilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

И.А.Гарибова

ПРИРОДООХРАННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Ключевые слова: природоохранные мероприятия, окружающая среда, конвенция, картографирование, оценка

Нарушение баланса между обществом и окружающей средой в разных регионах земного шара приводит к ухудшению условий жизни населения, и, в конечном итоге, человеческое общество вынужден сосредоточить внимание на экологические проблемы, изучить их и разработать научные меры по их защите. В статье анализируется характер природоохранных мероприятий, осуществляемых в Азербайджане, информация о меморандумах, о конвенциях и сотрудничестве с международными организациями в этой области, пути совершенствования природоохранных мероприятий в Азербайджане, а также важность разработки специальных природоохранных карт.

I.A.Garibova

ENVIRONMENTAL MEASURES IN AZERBAIJAN AND WAYS TO IMPROVE THEIR EFFECTIVENESS

Keywords: *environmental measures, natural environment, convention, mapping, assessment.*

Disruption of the balance between society and the environment in different regions of the world leads to deterioration of the living conditions of the population, and, ultimately, human society is forced to focus on environmental problems, study them and develop scientific measures to protect them. The article analyzes the nature of environmental activities carried out in Azerbaijan, information on memorandums of conventions and cooperation with international organizations in this field, ways to improve environmental protection measures in Azerbaijan, as well as the importance of developing special environmental maps.

Giriş

Son onilliklər ərzində insanların, xüsusilə də alimlərin ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı narahatlıqları xeyli artmışdır. Sənayeləşmə və urbanizasiya nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi, asan əldə edilən ənənəvi enerji və xammal resursları ehtiyatlarının azalması, təbiətdə “demoqrafik yükün” artması, bir sıra fauna və flora növlərinin təsərrüfatın ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə məhvi və digər proseslər ətraf mühitdə baş verən bir çox neqativ problemlərə gətirib çıxarmışdır. Eləcə də elmi-texniki inqilab nəticəsində istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və intensivliyinin artması təbii resursların, xüsusən də mineral-xammal, torpaq, bioloji və su resurslarının istismaredilmə miqyaslarının kəskin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Qeyd edilənlər ətraf mühitin qorunması və təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi yollarının araşdırılmasına diqqətin artırılmasını tələb edir. Çünki insanlar ətraf mühitin qorunmasına, onun çirklənməsinə qarşı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirməsələr, mövcud ekoloji böhran ekoloji fəlakətə çevrilə bilər.

1. Azərbaycanda həyata keçirilən təbiəti mühafizə tədbirlərinin icmalı

Təbiətin çirklənməsinin qarşısının alınması, çirklənmiş ərazilərin bərpasına yönəldilmiş kompleks bərpa işləri ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadənin əsasını təşkil edir. Ölkəmizin ətraf mühitinin pozulması, meşələrin, otlaqların, kənd təsərrüfatı məqsədli torpaqların sahəsinin azalması və bəzi yerlərdə tamamilə sıradan çıxması, bir sıra bitki və heyvan növlərinin sayının azalması təbiəti mühafizə tədbirlərinin genişlənməsinə əsas verir.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra üzleşdiyi ağır problemlər ekologiyaya ayrıca diqqət ayrılmasına və investisiyaların yatırılmasına imkan vermirdi. Bu səbəbdən paytaxt Bakıda, Xəzərin sahilboyu zolağında, Sumqayıtda və digər yerlərdə ağır ekoloji fəsadlar meydana gəlmişdir. Lakin sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinə yönələn böyükmiqyaslı dövlət proqramları, milyardlarla manat investisiya tələb edən böyük layihələr həyata keçirilib və keçirilməkdədir [2].

Hazırda çirkab sularının təmizlənməsi işləri Sumqayıt şəhəri istiqamətində davam etdirilir. Azərbaycan Xəzəryanı dövlətlər sırasında yeganə ölkədir ki, çirklənmədən təmizlənməyə doğru kompleks tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan torpaqlarının son zamanlar çirklənməsi və şoranlaşması ekoloji problemlərdən hesab olunur. Lakin təbiəti mühafizə tədbirləri nəticəsində bu problemlər tədricən aradan qaldırılır. Ötən illər ərzində Abşeron yarımadasında neftlə çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi istiqamətində çoxsaylı layihələr həyata keçirilib. Rekultivasiya işləri ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması sahəsində həyata keçirilən mühüm tədbirlərdəndir.

Azərbaycanda ətraf mühitin təmizlənməsinə yönəlmiş tədbirlərdən biri də ölkədə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə ilə əlaqələndir. Su və istilik enerji mənbələrindən istifadə ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb amillərdən biri hesab olunur. Azərbaycanın əlverişli təbii şəraiti alternativ və bərpa olunan enerjinin istifadəsi üçün geniş imkanlar yaradır.

2011-ci ildən Qobustan rayonu ərazisində ölkədə ilk külək elektrik stansiyası işə düşüb. Azərbaycan ərazisinə düşən günəş şüalarının miqdarı digər ölkələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edir ki, bu da günəş enerjisindən istifadənin daha geniş miqyas alması üçün şərait yaradır. Gələcəkdə bu tip elektrik stansiyalarının sayının artırılması daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Son 15 il ərzində Azərbaycanda həyata keçirilən ekoloji proqramların əsası 2003-cü ildə qoyulub. Həmin ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair” və “Meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair” iki milli proqram, 2003-2004-cü illərdə “Abşeron yarımadasında təbii daş yataqlarının səmərəli istifadəsi və inkişafı”, “Yay-qış otlaqlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınması” və “Azərbaycan Respublikasında Hidrometeorologiyanın inkişafı”na dair üç Dövlət Proqramı təsdiq olunmuş və həyata keçirilmişdir. Lakin bu istiqamətdə atılan ən önəmli addım “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı” hesab olunur. Həmin plan Bakı, Bakıətrafı və Abşeron yarımadasında günbəgün ağırlaşan, hətta ekoloji böhran kimi səciyyələnən çirklənmənin qarşısının alınmasında strateji əhəmiyyət kəsb etdi.

Bakı və Abşeron yarımadasında torpaqların, habelə Xəzər buxtasında suların çirklənməsində uzun illərdir davam edən neft hasilatının da rolu var. Qeyd

olunmalıdır ki, ötən dövrlərdə neft hasilatı zamanı ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması heç də prioritet məsələ deyildi. İndiki dövrdə neft hasilatı ilə məşğul olan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, eləcə də xarici şirkətlər qarşısında ətraf mühitin çirklənməsinə dair tələblər ciddi vəzifə kimi qoyulub. Ötən bir neçə il ərzində ARDNŞ Abşeron yarımadasında neftlə çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi istiqamətində bir neçə pilot layihə həyata keçirib, onun "Ekol Mühəndislik Xidmətləri" QSC (Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti) neftayırma zavodlarında istehsalat prosesləri zamanı formalaşan tullantıların təmizlənməsi və zərərsizləşdirilməsi sahəsində gördüyü işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Ekol Mühəndislik Xidmətləri" tərəfindən 2006-cı ildən başlayaraq orta hesabla bir ildə Heydər Əliyev adına Bakı Neftayırma Zavodundan (BNZ) atılan 12,5 milyon m³, "Azərneftyağ" NEZ-dan isə atılan 10,9 milyon m³ sənaye çirkab suları norma həddinə qədər təmizlənməmiş, hər iki zavodun istehsalat sahələrində uzun illər yığılıb qalmış 35,5 min ton, "Bibiheybət" sahəsində isə 6,2 min ton neftşlam emal edilərək zərərsizləşdirilmişdir.

Abşeron yarımadasının Bilgəh, Buzovna, Mərdəkan, Pirşağı, Nardaran, Novxanı və Sumqayıt şəhərinin sahilboyu ərazilərində bataqlaşmış sahələrin və çirkab gölməçələrin qurudulması həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə 2009-cu ildə 2325 m³ çirkab su təmizləmə gücünə malik 7 stansiya, ümumilikdə isə 2008-2009-cu illər ərzində gündə 6140m³ sutəmizləmə gücünə malik 16 stansiya istismara verilmişdir.

"Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı"nın icrası ilə əlaqədar olaraq Abşeron yarımadasındakı göllərin, neftlə çirklənmiş torpaqların, lay suları altında qalmış sahələrin və digər istehsal tullantıları ilə çirklənmiş ərazilərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, bərk məişət tullantılarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və s. tədbirlər uğurla həyata keçirilir.

Azərbaycanda ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində ötən bir neçə on illik ərzində görünməmiş miqyasda işlərin görülməsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət siyasəti ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Çünki sağlam ətraf mühit olmadan sağlam insan da ola bilməz, digər tərəfdən, təbiətdə balansın pozulması nəticəsində yaranan fəsadlar gələcək nəsillər üçün təhlükənin əsasını qoyur [5, 6].

2. Ətraf mühitin qorunması sahəsində Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı

Dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, o, ətraf mühitin mühafizəsi işlərini təklikdə həll etmiş olsun. Bizim ölkəmiz də bu məqsədlə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində digər ölkə və təşkilatlarla beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş, razılaşma aktları imzalamışdır. Beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsipi ekoloji

davamlılığı təmin etmək, xarici təcrübəyə əsaslanmaq, müasir beynəlxalq siyasət, norma və texnologiyaları tətbiq etməkdən ibarətdir. Ona görə də Azərbaycanla Türkiyə arasında “Ətraf mühitin mühafizəsinə dair” razılaşma aktı, Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (ARETSN) və İran İslam Respublikasının Ətraf mühit Departamenti arasında “Anlaşma Memorandumu” və s. razılaşmalar imzalanmışdır. Həmçinin Almaniya, Yaponiya, Çexiya, Koreya və digər ölkələrlə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlığa dair hökumətlərarası saziş layihələri hazırlanmışdır.

Azərbaycan eyni zamanda BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP), TASIS, Dünya Bankı, Qlobal Ekologiya Fondu, Asiya İnkişaf Bankı və digər təşkilatlarla bir çox konvensiya və protokollara qoşulmuş və ya qoşulmaq üçün danışıqlar aparır. Azərbaycan 18 konvensiyaya, o cümlədən Transsərhəd çaylarının su axınları və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair konvensiyası, Təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına və zərərsizləşdirilməsinə nəzarət haqqında Bazel Konvensiyası, Avropanın canlı təbiəti və təbii mühitin qorunması haqqında konvensiyasına qoşulmuşdur. Ətraf mühitin mühafizəsi və bərpası üçün ölkəmizin Beynəlxalq konvensiyalara qoşulması ilə Azərbaycan bu konvensiyalardan irəli gələn tələblərin yerinə yetirilməsi ilə də bağlı öz üzərinə vacib öhdəliklər götürmüş olur. Ümumilikdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yarandığı gündən beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etmiş və mühüm beynəlxalq tədbirlərin təşkilatçılığını həyata keçirmiş və keçirir. Bundan əlavə Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təsisçisi olduğu Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Dialoq Təşəbbüsünün - İDEA-nın və BMT-nin Ətraf Mühit Proqramının (UNEP) əməkdaşlığına dair memorandum imzalanmışdır. Nüfuzlu tədqiqat mərkəzləri olan ABŞ-ın Yel və Kolumbiya Universitetləri tərəfindən 2012-ci ilin yanvar ayında açıqlanmış Beynəlxalq Ekoloji Fəaliyyətin Nəticələrinin İndeksi (Environmental Performance Index) sənədində ətraf mühit sahəsində son 10 ildə baş vermiş müsbət dəyişikliklərin tempinə görə Azərbaycan 132 ölkə arasında 2-ci yeri tutmuşdur.

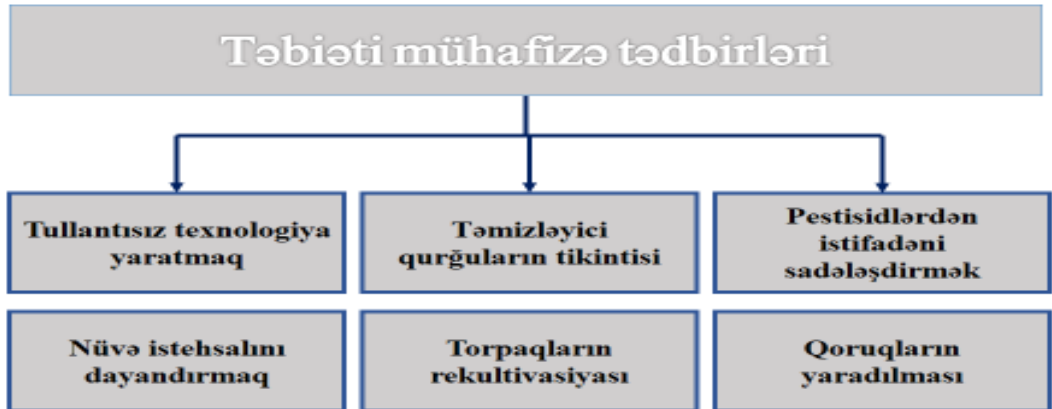
Ətraf mühitin mühafizəsində BMT-nin ixtisaslaşmış müəssisələri çox böyük rol oynayır. Qeyd edək ki, hal-hazırda 500-ə yaxın qeyri-hökumət təşkilatları yaradılıb ki, bu təşkilatlar da özlərində təbiəti mühafizə tədbirlərini həyata keçirirlər. Şəkil 1-də Azərbaycanın qoşulduğu bir sıra beynəlxalq konvensiyalar nümayiş etdirilir.

Şəkil 1. Azərbaycanın qoşulduğu bəzi Beynəlxalq konvensiyalar

3. Azərbaycanca təbiəti mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması yolları

Ümumi halda Azərbaycanda təbiəti mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması yollarının blok-sxemi şəkil 2-də nümayiş etdirilir.

Şəkil 2. Azərbaycanda təbiəti mühafizə tədbirlərinə dair təkliflər

Respublikamızda 600 min hektarda şor ləkələrinin olduğu ərazilərdə 1993-cü ildən bəri yuma işləri həyata keçirilir. Şoranlaşmaya qarşı mübarizə tədbirlərinin aktuallığını bir daha vurğulayaraq bu sahəyə ayrılan dövlət vəsaitlərinin artırılmasının vacibliyini qeyd edə bilərik [1]. Bu problemin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı işlərə diqqət yetirilməlidir:

- heyvandarlıqda kəmiyyətə yox, keyfiyyətə fikir verilməlidir;
- meşə sahələri artırılmalıdır;
- əkin sahələrindən daha səmərəli istifadə olunmalıdır;
- şoranlaşmış torpaqların yuyulması aparılmalıdır.

Azərbaycanda ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində görülmüş işlərin, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət siyasəti ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olmalıdır [8].

Təbiəti mühafizə tədbirlərinin aşağıda verilmiş qruplarda yerinə yetirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

təbii-elmi, texniki istehsal, iqtisadi, inzibati-hüquqi.

Azərbaycanda təbiəti mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə metodiki əsasların işlənilib hazırlanması üçün əlverişli miqyaslarda təbiəti mühafizə xəritələrinin tərtib edilməsi olduqca vacibdir. Təbiəti mühafizə xəritələrinə əsasən istənilən ərazi üçün kompleks qiymətləndirmə aparmaq mümkündür [7].

Azərbaycanda təbiəti mühafizə xəritələrinin əhəmiyyəti və yaradılmasına zərurət aşağıda sadalanan əlamətlərlə səciyyələnir:

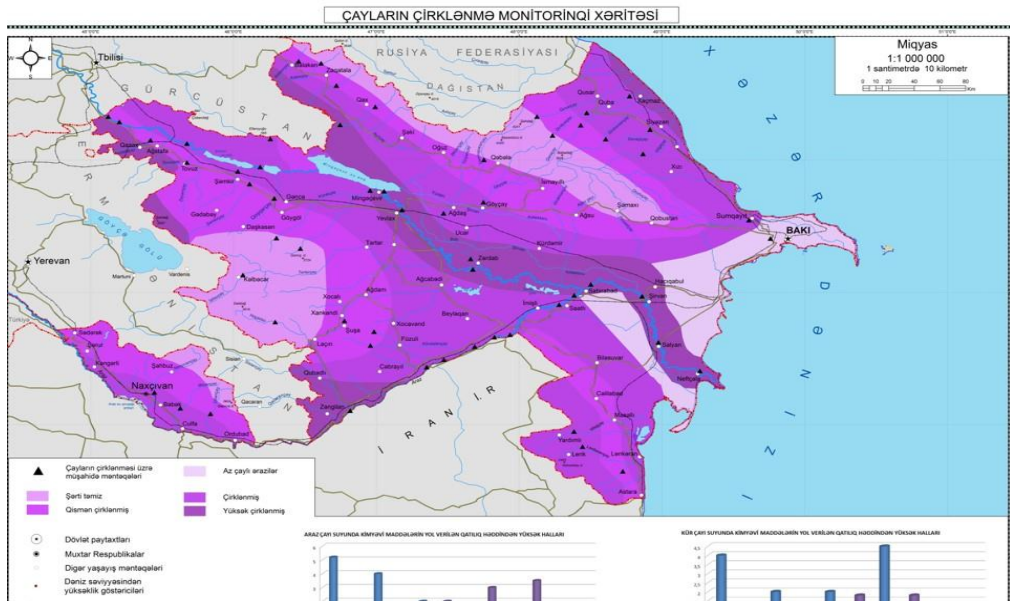
- Azərbaycanda bu tip xəritələr təcrübi olaraq hazırlanmamışdır;
- Respublika ərazisində təbiəti mühafizə tədbirləri ilə bağlı layihələr günü-gündən artmaqdadır;
- Digər ölkələrdə təbiəti mühafizə xəritələşdirməsi sahəsində baş verən inkişafdan geridə qalmamaq təşəbbüsü;
- Xarici ölkə təcrübəsindən bəhrələnərək Azərbaycan ərazisində təbiəti mühafizə tədbirlərinin daha səmərəli təşkili və aparılması üçün bu tip xəritələşdirmənin nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənməsi.

Təbiəti mühafizə xəritələrinin tərtibi metodikasının işlənməsi aşağıdakı əlamətlərinə görə məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Antropogen təsirlər nəticəsində təbiətə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi;
2. Təbiət hadisələri nəticəsində ərazidə baş verən dəyişikliklərin, dəyən zərərin qiymətləndirilməsi;
3. Hal-hazırda təbiəti mühafizə işlərinin aparıldığı hər bir ərazi üçün tematik xəritələrin hazırlanması.

Antropogen, həm də təbii hadisələr nəticəsində ətraf mühitə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi və onun mühafizəsinin təşkili, həmçinin təbiət strukturunun öyrənilməsi təbiəti mühafizə xəritələrinə olan tələbatı günü-gündən artırır və bu

tip xəritələrin hazırlanmasını daha da aktual edir [3]. Belə xəritələrə nümunə olaraq şəkil 3-də “Çayların çirklənmə monitorinqi” xəritəsi nümayiş etdirilir [4].

Şəkil 3. Çayların çirklənmə monitorinqi xəritəsi

Nəticə və təkliflər

1. Təbiətin çirklənməsinin qarşısının alınması, çirklənmiş ərazilərin bərpasına yönəldilmiş kompleks bərpa işləri ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadənin əsasını təşkil edir. Azərbaycanda ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində yerinə yetirilən layihələr, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət siyasəti ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

2. Azərbaycan ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində digər ölkə və təşkilatlarla əməkdaşlıq edir, beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş, razılaşma aktları imzalamışdır. Beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsipi ekoloji davamlılığı təmin etmək, xarici təcrübəyə əsaslanmaq, müasir beynəlxalq siyasət, norma və texnologiyaları tətbiq etməkdən ibarətdir. Son 10 ildə ətraf mühit sahəsində baş vermiş müsbət dəyişikliklərin tempinə görə Azərbaycan 132 ölkə arasında 2-ci yeri tutur.

3. Azərbaycanda təbiəti mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə təbiəti mühafizə xəritələrinin tərtib edilməsi olduqca vacibdir. Təbiəti mühafizə xəritələrinə əsasən istənilən ərazi üçün kompleks qiymətləndirmə aparmaq mümkündür. Bu xəritələrə əsasən çirklənmiş ərazilərin

mühafizə olunan və mühafizəyə ehtiyacı olan ərazilərini müəyyən etmək, qırılmış meşələrin bərpa olunan ərazilərinin sahələri göstərmək, faydalı qazıntıların çıxarıldığı ərazilərin çirklənmiş hissələri və bu ərazilərin təmizlənməsinə yönəldilmiş tədbirlərin aparılmasını müəyyən etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qəribova İ.Ə.* Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsində eroziyaya qarşı mühafizə tədbirləri və xəritələşdirilməsi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası, 2017, № 1, s.186-190
2. *Qəribova İ.Ə.* Azərbaycanda xüsusi mühafizə obyektlərinin təbiətin mühafizəsində rolu // Elmi xəbərlər, Azərbaycan Texnologiya Universiteti, Gəncə №4/27, s. 46-57
3. *Qəribova İ.Ə.* Atmosfer yağıntılarının fiziki-kimyəvi göstəricilərinin xəritələşdirmə xüsusiyyətləri // Coğrafiya və təbii resurslar. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, 2018 №2 (8), s. 67-74
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühit üzrə Milli Monitoring Departamentinin illik hesabatı. 2016-cı il. Bakı, 2016, 86 s.
5. *İbrahimov T.O.* Azərbaycan qoruqları. Bakı, 2015, 160 s.
6. *Əsədov K.S., İbrahimov T.O.* Azərbaycan Milli Parkları. Bakı, 2015, 336 s.
7. *Məmmədov Q.Ş.* Azərbaycan torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı: Elm, 2007
8. *Göyçaylı Ş.Y.* Coğrafi ekologiyanın əsasları. Bakı, 2010, 406 s.